

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤٩٣.٥ - ٢.١٤٩٨٨

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته الهیات - علوم قرآن و حدیث

روش‌شناسی تفسیر «نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور»

تألیف: برهان الدین ابو الحسن ابراهیم بن عمر بن حسن الرباط بن علی بن ابی بکر بقاعی

(۸۰۹-۸۸۵ ق/۱۴۰۶-۱۴۸۰ م)

استادان راهنما:

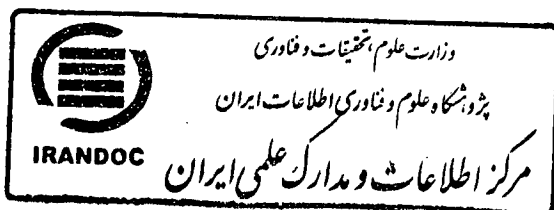
دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی

دکتر مهدی مطیع

پژوهشگر:

مهدی رجائی

اردیبهشت ۱۳۸۹

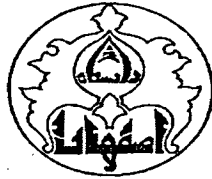
۱۵۹۳۰۵

۱۳۹۰/۳/۲۲

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های

ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه

متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی الهیات - علوم قرآن و حدیث

آقای مهدی رجائی

تحت عنوان

روش شناسی تفسیر «نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور»

تألیف: برهان الدین ابو الحسن ابراهیم بن عمر بن حسن الرباط بن علی بن ابی بکر بقاعی

(۸۰۹-۸۸۵ ق/۱۴۰۶-۱۴۸۰ م)

در تاریخ ۸۹/۲/۴ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

۲- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مهدی مطیع با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

۳- استاد داور داخل گروه دکتر اعظم پرچم با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر محمد رضا ابن الرسول با مرتبه ی علمی استادیار

امضای مدیر گروه الهیات

سپاس خداوند بزرگ را که توفیق رفیق راهم کرد و دریچه ی لطف خویش را به رویم
گشود، تا بتوانم گامی هرچند کوچک در راه خدمت به کتاب عزیزش بردارم.
به افضای شرط ادب و به حکم «من لم یشکرالمخلوق لم یشکرالخالق» بر خود واجب می
دانم که از استادان بزرگواری که مستقیم و غیر مستقیم نگارنده را در انجام این پژوهش
راهنما و یاریگر بوده اند، تشکر نمایم.

تقدیم به

بهار دلها و صفای لحظه ها

و قلب تپنده و تپش قلبها

به نور دیدگان و آرزوی چشم منتظرانش این قلیل

چکیده

مبحث تناسب آیات و سوره قرآن و وحدت موضوعی سوره های قرآن کریم، از جمله مباحث بحث بر انگیز در میان مفسران و دانشمندان علوم قرآن بوده که همواره موافقان و مخالفان زیادی داشته است. یکی از نظریه پردازان و مدافعان سر سخت این علم، برهان الدین ابی الحسن ابی بکر بقاعی، از مفسران قرن نهم هجری است. در این نوشتار سعی شده روش تفسیری وی در تفسیر *نَظْمُ الدَّرَرِ فِي تَنَاسُبِ الْآيَاتِ وَ السُّورِ* مورد تحقیق قرار گیرد. به همین منظور علاوه بر بررسی دیدگاههای وی در زمینه های مختلفی همچون فقهی، اصولی، کلامی، فلسفی، عرفانی و... روش وی در زمینه ایجاد تناسب بین آیات و سوره که هدف اصلی او از نگارش این تفسیر بوده، به تفصیل مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. بررسی روش بقاعی در این موضوع نشان می دهد، بقاعی کار بزرگی را انجام داده و بنا بر اظهار خودش برای نگارش این تفسیر رنج زیادی را متحمل شده است. او به تناسباتی اشاره می کند که نشان از تأمل و تدبّر او در آیات و انس او با کلام الله دارد.

پی بردن به فلسفه چینش آیات در سوره، پی بردن به حکمت تعداد آیات در سوره، پاسخ به نقد مستشرقان و شبهه سازان پراکنده بودن قرآن، تقویت نگرش کل گرایانه در تفسیر و رسیدن به فهم های جدیدی از قرآن را می توان از جمله رهیافتهای بقاعی دانست. البته با توجه به حجم سنگین کار او در این زمینه و هدف او برای برقراری تناسب بین همه آیات و سوره، به نظر می رسد در مواردی دچار تکلف شده است.

کلیدواژه ها: نظم الدرر، بقاعی، روش شناسی، رویکردهای تفسیری، تناسب آیات و سوره، وحدت موضوعی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
و	پیشگفتار.....
	فصل اول: کلیات تحقیق
۱	۱-۱- شرح موضوع و بیان اهمیت مسئله
۲	۲-۱- پیشینه تحقیق
۲	۳-۱- روش تحقیق
۳	۴-۱- تعریف اصطلاحات.....
۳	۱-۴-۱- روش
۳	۲-۴-۱- تفسیر
۶	۳-۴-۱- روشها و رویکردها
۷	۴-۴-۱- مبانی و روشهای تفسیری
۷	۵-۴-۱- رویکرد تفسیری
۸	۵-۱- پیشینه مبحث روش شناسی تفسیر قرآن و اهمیت آن.....
۹	۶-۱- زندگینامه بقاعی.....
۱۰	۷-۱- آثار بقاعی.....
	فصل دوم: روشها و رویکردهای بقاعی در تفسیر نَظْمُ الدَّرَرِ فِي تَنَاسُبِ الْآيَاتِ وَ السُّورِ
۱۳	۱-۲- رویکردهای بقاعی
۱۳	۲-۱-۲- رویکرد فقهی و اصولی
۱۷	۳-۱-۲- رویکرد کلامی.....
۱۸	۱-۲-۱-۲- عقل گرایی و تأویل.....
۲۰	۲-۲-۱-۲- حدوث و قدم کلام خدا
۲۰	۳-۲-۱-۲- افعال ارادی انسان (نظریه کسب)
۲۱	۴-۲-۱-۲- مسأله حسن و قبح.....
۲۲	۵-۲-۱-۲- امامت و اهل بیت (علیهم السلام)

۲۳	۲-۱-۲-۶- رویکرد عرفانی
۲۵	۲-۱-۲-۷- رویکرد فلسفی
۲۶	۲-۲- بررسی روش بقاعی در تفسیر آیات
۲۶	۲-۲-۱- روش قرآن به قرآن
۲۷	۲-۲-۲- روش روایی

فصل سوم: تناسب آیات و سور در نظم الدرر

۳۰	۳-۱- تعریف علم مناسبات
۳۱	۳-۲- پیشینه علم مناسبات
۳۲	۳-۲-۱- بررسی دیدگاه مخالفان علم مناسبات
۳۴	۳-۲-۲- انگیزه های مخالفت با علم مناسبات
۳۴	۳-۲-۲-۱- عدم توقیفیت ترتیب آیات و سور قرآن
۳۴	۳-۲-۲-۲- ویژگی گسسته نمایی قرآن
۳۵	۳-۲-۲-۳- نارسایی دلایل موافقان
۳۵	۳-۲-۳- جایگاه علم مناسبات در میان موافقان
۳۶	۳-۲-۴- دلایل موافقان علم مناسبات
۳۶	۳-۲-۴-۱- توقیفی بودن آیات و سوره ها
۳۶	۳-۲-۴-۲- برشمردن پیوستگی به عنوان یکی از وجوه اعجاز
۳۷	۳-۲-۴-۳- ضرورت پیوستگی به منظور رعایت فصاحت و بلاغت
۳۷	۳-۲-۴-۴- تبیین بسیاری از مناسبات توسط دانشمندان
۳۷	۳-۲-۴-۵- تطابق نظام تکوین و تدوین
۳۸	۳-۳- دیدگاههای بقاعی در تناسب آیات
۴۱	۳-۴- رابطه علم مناسبات و سیاق
۴۲	۳-۴-۱- اهمیت سیاق در تفسیر قرآن
۴۲	۳-۴-۱-۱- سیاق کلمات
۴۳	۳-۴-۱-۲- سیاق جمله ها و آیات
۴۴	۳-۵- فوائد علم مناسبت از دیدگاه بقاعی

- ۴۴..... ۳-۵-۱- پی بردن به حکمت ترتیب اجزاء قرآن
- ۴۴..... ۳-۵-۲- پایداری ایمان در قلب
- ۴۵..... ۳-۵-۳- کمک به حل مشکلات تفسیری
- ۴۵..... ۳-۵-۴- پی بردن به حکمت تکرار قصه های قرآن
- ۴۶..... ۳-۶-۱- انواع مناسبات در تفسیر نظم الدرر
- ۴۶..... ۳-۶-۱- مناسبات جمله ای
- ۴۷..... ۳-۶-۲- تناسب آیات یک سوره با یکدیگر
- ۴۷..... ۳-۶-۲-۱- تناسب آیه ۱۳۲ و ۱۳۳ سوره بقره
- ۴۸..... ۳-۶-۲-۲- تناسب آیه ۱۰۸ و ۱۰۹ سوره هود
- ۴۸..... ۳-۶-۲-۳- تناسب جملات آیه ۳ سوره مائده
- ۵۰..... ۳-۶-۲-۴- تناسب آیه ۶۷ و ۶۸ سوره هود
- ۵۰..... ۳-۶-۳- تناسب هر سوره با سوره قبل از خود
- ۵۱..... ۳-۶-۳-۱- تناسب سوره جمعه و منافقون
- ۵۱..... ۳-۶-۳-۲- تناسب سوره تکوین و عصر (تناسب انتهای سوره تکوین با ابتدای سوره عصر)
- ۵۲..... ۳-۶-۳-۳- تناسب سوره ناس و فلق (تناسب انتهای سوره ناس با ابتدای سوره فلق)
- ۵۳..... ۳-۶-۳-۴- تناسب آغاز هر سوره با پایان همان سوره
- ۵۳..... ۳-۶-۳-۱- تناسب ابتدا و انتهای سوره نحل
- ۵۳..... ۳-۶-۳-۲- تناسب ابتدا و انتهای سوره مجادله
- ۵۴..... ۳-۶-۳-۳- تناسب ابتدا و انتهای سوره اعراف
- ۵۴..... ۳-۶-۳-۵- تناسب شروع قرآن با ختم آن
- ۵۶..... ۳-۶-۶- تناسب لفظ و محتوای آیات
- ۵۸..... ۳-۶-۷- تناسب بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، در هر سوره با مضمون آن سوره
- ۵۹..... ۳-۶-۸- تناسب آیات یک سوره با یکدیگر یا وحدت موضوعی سوره ها
- ۶۱..... ۳-۶-۸-۱- دلایل مدافعان وحدت موضوعی
- ۶۱..... ۳-۶-۸-۱-۱- دسته بندی آیات قرآن در قالب سوره
- ۶۱..... ۳-۶-۸-۱-۲- احادیثی که بر یکپارچگی آیات یک سوره دلالت دارد
- ۶۲..... ۳-۶-۸-۱-۳- چینش حکیمانه آیات بر خلاف ترتیب نزول
- ۶۲..... ۳-۶-۸-۱-۴- وحدت غرض اقتضای سخن بلیغ است

۶۳	۷-۳- سطوح مختلف وحدت موضوعی از دیدگاه بقاعی
۶۳	۱-۷-۳- دسته بندی موضوعی آیات در یک سوره
۶۳	۲-۷-۳- وحدت موضوعی همه آیات یک سوره
۶۳	۱-۲-۷-۳- موضوع سوره مائده
۶۴	۲-۲-۷-۳- موضوع سوره انعام
۶۴	۳-۲-۷-۳- موضوع سوره منافقون
۶۴	۴-۲-۷-۳- موضوع سوره نساء
۶۴	۵-۲-۷-۳- موضوع سوره نحل
۶۵	۳-۷-۳- دسته بندی موضوعی سوره ها
۶۶	۴-۷-۳- محور بودن سوره بقره
۶۶	۸-۳- روش بقاعی در کشف موضوع سوره
۶۷	۱-۸-۳- استفاده از سیاق سوره
۶۷	۲-۸-۳- استفاده از اسم سوره
۶۹	۳-۸-۳- استفاده از آیات آغازین و پایانی سوره
۷۰	۴-۸-۳- استفاده از حروف مقطعه
۷۲	۵-۸-۳- استفاده از قصه های سوره

فصل چهارم: ارزیابی تفسیر بقاعی با قواعد کلی تفسیر

۷۴	۱-۴- در نظر گرفتن قواعد زبان عربی
۷۵	۲-۴- در نظر گرفتن قرائت صحیح
۷۷	۳-۴- توجه به مفاهیم کلمات در زمان نزول
۸۰	۴-۴- ساختار شکنی های بقاعی
۸۰	۱-۴-۴- تفسیر سلیقه ای آیات
۸۲	۲-۴-۴- توجه خاص به اسرائیلیات
۸۳	۳-۴-۴- استفاده از کتب عهدین

فصل پنجم: تحلیل سبک و نقد روش بقاعی در نظم الدرر

۸۸	۵-۱- تحلیل سبک بقاعی
۹۲	۵-۲- نقد روش بقاعی در کشف تناسب آیات و سور
۹۳	۵-۳- نتایج دیدگاه بقاعی در حیطه قرآن پژوهی
۹۷	منابع و مأخذ

پیشگفتار

قرآن کریم کتاب مقدس و گرانسنگ پروردگار و عهده‌دار صلاح دین و دنیای جامعه بشر بوده و یگانه وسیله تأمین سعادت آنان در همه دورانهای زندگی است.

قرآن راهنمایی است که هیچگاه پیروان خود را دچار حیرت نمی‌نماید و آنان را در تیرگی و سرگردانی نمی‌افکند، رابطه متین و محکمی میان حق و پیروان آن است که هرگز قطع نمی‌شود، خورشید تابناکی است که پرتو اشعه آن همواره بر قلوب، بصیرت و حیات می‌بخشد و سراج منیری است که پیروان توحید ناگزیرند، با روشنایی آن راه عبودیت را ببینند تا به مقام شایسته خود که مقام خلافت الهی است دست یابند: " قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ، يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ " (المائدة ۵: ۱۵-۱۶).

در بیان عظمت قرآن کریم و ارجمندی مقام آن همین بس که بهترین مسطوره علم ربوبی بوده و بر بهترین پیغمبران و پیشوایان بشر نازل گردیده و آن معجزه ای بی‌بدیل برای سفارت کبری و شریعت جاودان پیامبر خاتم (صلی الله علیه و آله) است.

قرآن تنها یک چهره ندارد، بلکه دارای چهره ای عمومی است که برای همگان گشاده است، و نور مبین و رمز هدایت خلق است. اما چهره، بلکه چهره های دیگری دارد که آن را تنها به اندیشمندان، آنها که تشنه حقتد و پوینده راه اند و خواهان هدایت بیشتر، نشان می‌دهد، و به هر یک به اندازه پیمانه وجود و کوشش و تلاش آمیخته با اخلاصشان، سهمی می‌بخشد.

مفسران شیعه و اهل سنت که تعدادشان کم نیست، هر کدام در بخشی از این بوستان با عظمت سیر کرده و به تناسب معلومات و درک خود از این اقیانوس عمیق جواهرات گرانبها استخراج کرده اند.

یکی به تفسیر قرآن توسط روایت رو آورده، دیگری دقت در فصاحت و بلاغت و ادبیات عرب را محور نگارش کتاب خود قرار داده و مفسری هم بررسی مطالب کلامی و فلسفی را هدف اصلی تفسیرش قرار داده است.

در این میان عده ای از مفسران به بررسی وجوه مختلف اعجاز قرآن کریم پرداخته اند که از جمله وجوه اعجاز آن بحث تناسب بین آیات و سوره و اعجاز قرآن از جهت پیوستگی و ارتباط شگفت آور اجزاء آن است.

توجه به مناسبت و ارتباط بین آیات و سوره ها، به تدریج دانشی به نام، دانش مناسبات را در علوم قرآن پدید آورد. عده ای از مفسران، علم مناسبات را دانشی نفیس و دقیق که نیازمند علم و درایت و هوش و زکاوت مفسر است دانستند و در دفاع از نظر خود به نوشتن کتابهای مختلف رو آوردند.

در مقابل عده ای از مفسران به شدت به مقابله با این طرز فکر پرداخته، با مطرح کردن شبهات مختلف در مورد اصل این علم و از جمله، عدم توقیفیت آیات و سوره قرآن، این علم را علمی بی‌ثمر و متکلفانه خواندند و معتقدان به آن را به سختی مورد سرزنش قرار دادند.

یکی از مفسران طرفدار علم مناسبات که به دلیل نگارش تفسیری چنین در عصر خود به شهرت رسید، برهان الدین ابو الحسن ابراهیم بن عمر بن حسن الرباط بن علی بن ابی بکر بقاعی است. وی که از مدافعان سرسخت و در زمره نظریه پردازان این دانش به شمار می‌آید، تفسیر گرانسنگ خود را با عنوان "نظم الدرر فی تناسب الآیات و السوره"، یا رنج فراوان

در مدت چهارده سال به نگارش در آورد و سعی کرد در حد توان خود ارتباط بین آیات و سوره قرآن را برای علاقه مندان به قرآن بیان کند.

رساله حاضر که با عنوان روش شناسی تفسیر نظم الدرر فی تناسب الآیات و السوره، یا همان تفسیر بقاعی به نگارش در آمده، سعی دارد ضمن معرفی بیشتر این تفسیر به جامعه قرآنی، رویکردهای بقاعی و روشی که وی در تألیف این تفسیر به کار برده را تبیین کند.

فصل اول این پژوهش به طرح مسئله و کلیات موضوع اختصاص دارد. در این فصل با معنای واژگانی همچون: روش، تفسیر، مبانی و روشها، و رویکرد تفسیری آشنا خواهیم شد. آشنایی مختصری با زندگینامه، شخصیت و آثار بقاعی از مطالب دیگر این بخش خواهد بود.

در فصل دوم، رویکردها و روشهای مختلف بقاعی در نظم الدرر مورد بررسی قرار می گیرد. این فصل شامل تحقیق در مورد رویکردهای فقهی، اصولی، کلامی، عرفانی، فلسفی و عقلی بقاعی خواهد بود.

فصل سوم، که در واقع مهمترین و اصلی ترین بخش این پژوهش به شمار می رود، به بررسی دیدگاهها و روش مورد استفاده بقاعی در تناسب آیات و سوره می پردازد. در این فصل، در ابتدا ضمن تعریف علم مناسبات، ذکر پیشینه این علم و معرفی تألیفاتی که در زمینه آن شده، دیدگاههای موافقان و مخالفان این علم بیان شده. دلایل هر گروه به اختصار مورد بررسی قرار می گیرد، در ادامه فایده علم مناسبات از دیدگاه بقاعی و روشهای مختلفی که وی در جهت ایجاد ارتباط بین آیات و سوره به کار برده مورد مطالعه قرار می گیرد و در هر مورد نمونه هایی از کار بقاعی مورد تحلیل واقع می شود. مسئله سیاق و رابطه آن با علم مناسبات و دیدگاه بقاعی در مسئله سیاق از دیگر مباحث مطرح شده در این فصل است.

فصل چهارم، به ارزیابی تفسیر نظم الدرر با قواعد کلی تفسیر می پردازد و میزان توجه بقاعی به قواعد کلی تفسیر همچون: توجه به قواعد دستور زبان عربی، در نظر گرفتن قرائت صحیح و توجه به معنای لغات در زمان نزول را مورد مطالعه قرار می دهد. همچنین ساختار شکنی های بقاعی (شذوذات بقاعی) در تفسیرش مورد پژوهش قرار خواهد گرفت. فصل پنجم که فصل نهایی پایان نامه است به تحلیل سبک و نقد روشهای بقاعی در تفسیر نظم الدرر می پردازد و ضمن تبیین شیوه کلی او در تفسیر و به ویژه روش او در مبحث تناسب، روش وی در بونه نقد و نظر قرار خواهد گرفت. نظم الدرر دارای چاپهای مختلفی از جمله چاپ ۲۰ جلدی است و رساله فوق چاپ ۸ جلدی آن که توسط دارالکتب العلمیه بیروت در سال ۱۴۱۵ قمری به زیور طبع آراسته شده است را مورد پژوهش قرار داده و در ارجاعات به آن توجه داشته است.

لازم به ذکر است در این رساله، از ذکر القاب و عناوین در مورد دانشمندان و مفسران اجتناب گردیده است. همچنین آیات قرآن، بجز در مواردی که نیاز به ترجمه بوده ترجمه نشده است.

امید است این پژوهش، گامی در جهت خدمت به قرآن کریم برای تحقیقات بیشتر در باره تناسب آیات و سوره قرآن کریم باشد تا در سایه انس با این کتاب الهی و تأمل و دقت و تدبیر بیشتر، ارتباط عمیق آیات و اجزاء قرآن با یکدیگر بیش از گذشته هویدا شده و وجه دیگری از وجوه اعجاز قرآن برای همگان آشکار شود.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- شرح موضوع و بیان اهمیت مسئله

ضرورت فهم معانی آیات قرآن کریم و توضیح مشکلات قرآن باعث بوجود آمدن کتابهایی با عنوان تفاسیر قرآن شد، چرا که کتاب مقدس قرآن که برای همه جهانیان و برای استفاده در همه زمانها، بر خاتم انبیاء (صلی الله علیه و آله) نازل شده، با داشتن مضامین عالی، در هر دوره ای نیازمند ارائه تفسیری به روز، می باشد. اولین مفسر قرآن، طبق نصّ آیه " وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لَتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ " (النحل ۱۶: ۴۴) پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است و بعد از ایشان در طول تاریخ، دانشمندان اسلامی سعی وافر در این زمینه داشته اند.

بدیهی است که تمام تفاسیری که بر قرآن نوشته شده، بر یک محور و با روش واحد نوشته نشده، بلکه هر مفسر با روش، رویکرد و مبانی خاص خود به تفسیر قرآن پرداخته است.

یکی از اصولی که مفسران قرآن در تفاسیری که خود نگاشته اند، کمتر به آن توجه نموده، بیان روش خود در تفسیر قرآن است. با اینکه تا کنون در حدود سه هزار تفسیر قرآن توسط اندیشمندان شیعی و دیگران نگاشته شده، اما اغلب این مفسران به بیان روش تفسیری خود پرداخته و این نکته ضرورت تحقیق در باره روش تفسیری مفسران را روشن تر می سازد.

اهمیت پرداختن به این گونه موضوعات در این است که با مشخص شدن روش یک مفسر می توان آن تفسیر را ارزیابی و به میزان مطابقت روش مفسر با روش مورد تأیید پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه (علیهم السلام) پی برد. همچنین این روش شناسی ها محققان را در دستیابی به روش صحیح تفسیر قرآن یاری می رساند.

۱-۲- پیشینه تحقیق

اگر چه برخی مفسران در مقدمه تفاسیر خویش، روش تفسیری خود را بیان نموده اند، اما بیشتر ایشان به چیزی جز تاریخ تفسیر و علوم مورد نیاز مفسر در تفسیر اشاره ننموده اند. البته در کتابهای علوم قرآنی همچون: البرهان زرکشی و الاتقان سیوطی، مطالبی درباره شرح حال مفسران و آثار تفسیری آنان بیان شده است و دانشمندان معاصر همچون: معرفت در دو کتاب التمهید و التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ذهبی در التفسیر و المفسرون و عمید زنجانی در میانی و روشهای تفسیر قرآن کریم، به طور تخصصی و تفصیلی به آن پرداخته اند.

امروزه محققان با عناوینی چون روش شناسی تفسیر، نقد و بررسی روش تفسیری، و عناوین دیگر در صدد جبران این اصل فراموش شده در تفاسیر برآمده اند. در مورد تفاسیری از جمله: المیزان، مجمع البیان، روض الجنان، اطیب البیان و تفاسیری دیگر، روش شناسی هایی انجام شده و نقد و بررسی هایی صورت گرفته است اما تفسیر نظم الدرر فی تناسب الآيات و السور، از جمله تفاسیری است که در این زمینه مورد تحقیق قرار نگرفته است.

تفسیر نظم الدرر فی تناسب الآيات و السور از جمله تفاسیر کامل است که همه آیات قرآن را از ابتدا تا انتها در بر می گیرد و همانطور که از نام آن پیداست دغدغه اصلی بقاعی برای نگارش تفسیرش بیان ارتباط و پیوستگی میان آیات و سوره های قرآن و همچنین اثبات وحدت موضوعی سوره های قرآن است.

مبحث تناسب آیات و سور قرآن و وحدت موضوعی سوره های قرآن کریم، از جمله مباحث بحث بر انگیز در میان مفسران و دانشمندان علوم قرآن بوده است و برای اولین بار، در اوائل سده چهارم هجری توسط ابوبکر نیشابوری (م ۳۲۴ق) به طور رسمی مطرح شد (زرکشی، ۱۴۱۰ق؛ سیوطی، ۱۴۱۴ق، ۳/۳۶۹) از آن زمان به بعد در طول تاریخ همواره این علم موافقان و مخالفانی داشته و در دوران معاصر با پیشرفت علوم همواره بر تعداد موافقان و طرفداران این علم افزوده شده است.

۱-۳- روش تحقیق

در کتابهای مختلف واژه «تحقیق»، به گونه های متفاوتی تعریف شده است که کم و بیش همه آنها بر «حقیقت یابی»^۱ تأکید دارند. یکی از این تعریفها به صورت زیر آمده است: «تحقیق عبارت است از یک عمل منظم که در نتیجه آن پاسخهایی برای سؤالهای مورد نظر و مطرح شده در موضوع تحقیق به دست می آید.» (نادری، ۱۳۸۸، ۱۱).

تحقیق با توجه به نوع یافته های خود که کلی و ذهنی باشند یا قابل لمس و مشاهده باشند به دو نوع بنیادی و کاربردی تقسیم می شود (همو، ۱۲). تحقیق حاضر با توجه به تعاریف ارائه شده، از نوع تحقیق بنیادی می باشد.

در هر تحقیقی برای رسیدن به هدف، باید متناسب با موضوع آن روش مناسبی انتخاب شود. از میان روشهای گوناگون برای تحقیق، روش توصیفی متناسبترین روش برای انجام این پژوهش می باشد.

هدف از انجام تحقیق توصیفی، توصیف عینی، واقعی و منظم خصوصیات یک موقعیت یا یک موضوع است. به عبارت دیگر، پژوهشگر در این گونه سعی می کند تا آنچه هست را بدون هیچ گونه دخالت یا استنتاج ذهنی گزارش دهد و نتایج عینی از موقعیت بگیرد (همو، ۳۹).

با توجه به موضوع این پژوهش که از جمله موضوعات متن پژوهی است، کتابخانه به عنوان مهمترین منبع جمع آوری اطلاعات در اجرای این پروژه مورد استفاده قرار می گیرد.

به این منظور لازم است در ابتدا بخشهای مختلف این تفسیر مورد مطالعه اجمالی قرار گیرد و سبک بقاعی در تفسیر و نظرات او در موارد مختلف بررسی و مشخص شود. پس از طی این مرحله است که می توان روش بقاعی را مورد نقد و تحلیل قرار داد و به میزان درستی یا نادرستی روش او و امکان استفاده دیگران از چنین روشی به نتیجه گیری درستی دست یافت.

این پژوهش در راستای تجزیه و تحلیل روش های تفسیری کتاب مذکور، بر مبنای معیارها و تئوریهای روش شناسانه اقدام نموده و ضمن محک زدن آن با معیارهای مذکور و بررسی میزان ارائه روشی یکنواخت در سراسر تفسیر، به برخی آراء تفسیری بقاعی نیز اشاراتی می نماید. سه مورد زیر را می توان از اهداف مهم این پژوهش به شمار آورد:

- توصیف رویکردها و روش های بقاعی در نَظْمُ الدَّرَجَاتِ تَنَاسُبِ الْآيَاتِ وَ السُّورِ.

- بررسی دیدگاههای خاص مفسر در مباحث تفسیری مؤثر در روش شناسی.

- بررسی اینکه آیا روش مؤلف می تواند روش پیشنهادی برای استفاده پژوهشگران باشد؟

امید است این تلاش بتواند در معرفی روش شناسی یکی از تفاسیر مهم قرن نهم هجری مفید و مؤثر واقع شود.

۱-۴- تعریف اصطلاحات

۱-۴-۱- روش^۲

هر کار هدفمندی، تفسیر باشد یا غیر آن برای رسیدن به مقصد، نیازمند روش است. هدف از تفسیر قرآن نیز رسیدن به معنا و مقصود پیام الهی است؛ بنا بر این پیش فرض خداوند متعال، کتابی را فرستاده و اراده کرده تا برای انسانها معارف و احکامی را بیان کند و ایشان را به راه صحیح و زندگی سعادت‌مند رهنمون سازد.

لذا برای پی بردن به معانی و مقاصد خداوند متعال، و درک و برداشت صحیح از آیات نورانی قرآن، به علم تفسیر نیاز است؛ و چون هدف مفسر رسیدن به معنا و مقصود آیات کریمه قرآن است و این کار هدفمند برای نیل به مقصود، روش ویژه خود را می‌طلبد، و تفسیر قرآن نیز از این قاعده مستثنی نیست، این امر وظیفه مفسرین قرآن را در مورد دقت و تأمل برای شناخت روش صحیح تفسیر آیات وحیانی آشکار می‌سازد.

"روش" اسم مصدر از "رفتن" است. چون هر روشی، رونده‌ای می‌خواهد، تعریف روش تفسیری، با اضافه به مفسر بیان می‌شود. در نتیجه، روش تفسیری هر مفسری، راهی است که آن مفسر برای آشکار کردن معنا و مقصود قرآن پیش می‌گیرد (بابایی، ۱۳۷۹، ۱۲).

بعضی از مفسران سعی کرده‌اند تا به کمک خود آیات قرآن، یعنی روش تفسیر قرآن به قرآن، به معنا و مقصود قرآن برسند، برخی نیز از روایات کمک گرفته، روش تفسیر قرآن با روایت، را در پیش گرفته و گروهی دیگر قرآن را با تحلیل‌های ادبی، لغات و قواعد ادبی تفسیر کرده یعنی روش تفسیر ادبی و به تعبیری دیگر، روش تفسیر ادبی - اجتهادی را مورد استفاده قرار داده‌اند. بنا بر این راهی را که هر مفسر متناسب با هدف تفسیری خویش پیش می‌گیرد، چنانچه در راستای هدف حرکت کرده باشد، آن روش صحیح، و در غیر این صورت روش ناصحیح است.

۱-۴-۲- تفسیر^۳

واژه تفسیر، در لغت عرب از ماده "ف س ر" گرفته شده و از نظر وزن فعل از باب "نَصَرَ يَنْصُرُ" و "ضَرَبَ يَضْرِبُ" آمده است.

۲. Style

۳. Commentary

لغت دانان، کلمه " تفسیر " را معمولاً با کلماتی مانند: ابانه، تبیین، ایضاح و کشف، مترادف دانسته اند؛ درباره معنای لغوی ماده " ف س ر " اختلافی در میان اهل لغت مشاهده نمی شود (عمید زنجانی، ۱۳۶۸، ۵۹).

قاموس المحيط " فسر " را چنین معنا کرده: " الفسر: الإبانة و كشف المغطی كالتفسیر " (فیروز آبادی، بی تا، ۱۱۴/۲).

مجمع البحرین در این باره می نویسد: تفسیر از ریشه " فسر " است و آن به نحو اشتقاق کبیر، از " سفر " به معنای کشف و ظهور، مشتق شده است. همان گونه که هنگام طلوع فجر صادق و ظاهر شدن صبح گفته می شود: " أَسْفَر الصبح " و هنگامی که زن نقاب از چهره برداشته و صورت خویش را هویدا می سازد گفته می شود: " أسفرت المرأة عن وجهها " (طریحی، ۱۳۷۵، ۴۳۷/۳).

در لسان العرب ذیل ماده فسر آمده است: " فسر " به معنای بیان است و مضارع آن به کسر عین الفعل " یفسر " و نیز به ضم آن " یفسر " آمده است. و " فسرّه " یعنی: آن را مبین ساخت. آنگاه می گوید: کشف نمودن چیز پوشیده ای را " الفسر " گویند، و " تفسیر " در کشف نمودن لفظ مشکل به کار می رود (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ۱۱۰/۲).
در تاج العروس آمده است: " الفسر الإبانة و كشف المغطی " (زبیدی، ۱۳۰۶ ق، ۳۴۹/۷).

در قرآن واژه " تفسیر " تنها در یک مورد به کار رفته است، آنجا که می فرماید: " وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا " (الفرقان: ۲۵، ۳۳).

کلمه تفسیر در این آیه، به همان معنای ایضاح و تبیین استعمال شده، نیز خصوصیتی از نظر کیفی در آن به کار رفته است؛ زیرا توصیف کلمه تفسیر به صفت بهترین، حاکی از آن است که معنای تفسیر، به اصطلاح، امری قابل تشکیک بوده، دارای مراتب و مراحل مختلفی است که از نظر کیفیت بیان و وضوح، متفاوت است و به همین جهت در آیه مذکور، آنچه از جانب پروردگار نازل می گردد، به عنوان بهترین و نیکوترین تفسیرها توصیف شده است (عمید زنجانی، ۱۳۶۸، ۶۰).

کثرت استعمال کلمه تفسیر، در مورد بیان و توضیح معانی و مفاهیم آیات قرآنی، موجب آن شده است که این واژه در میان دانشمندان علوم دینی، معنای خاص اصطلاحی به خود گرفته، در خصوص قرآن کریم به کار رود. از این رو در مقام تعریف برای واژه تفسیر، معنای اصطلاحی زیر به عنوان نمونه قابل ذکرند:

۱) بیان نمودن معنای لفظی که جز یک معنا، معنای دیگری نداشته باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۴۶/۳).

۲) بیان نمودن معنای قطعی و غیر قابل تردید از لفظ (همو، ۴۶/۳).

۳) بیان دلیل مراد و مقصود متکلم (همو، ۴۶/۳).

۴) توضیح معنا و مدلول لفظ از طریق روایت و سماع (همو، ۴۶/۳).

- ۵) بیان معنای وضعی لفظ، اعم از آنکه معنای مزبور حقیقی باشد یا مجازی (سیوطی، ۱۲۹۹ق، ۱۷۳).
- ۶) سخن گفتن از اسباب نزول و شأن نزول آیات و داستانهای تاریخی مربوط به آنها (بغوی، ۱۴۱۵ق، ۱۸/۲).
- ۷) دانستن قواعدی که توسط آنها، معانی آیات قرآن کریم، از قبیل اوامر و نواهی و... معلوم می گردد (طبرسی، ۱۴۰۶، ۲/۱).
- ۸) علمی که در آن از مراد خداوند متعال، در خصوص قرآن مجید، بحث می شود (همو، ۲/۱).
- ۹) علمی که در آن از احوال الفاظ کلام خدا، از نظر چگونگی دلالت آنها بر مراد خداوند بحث می شود (همو، ۲/۱).
- ۱۰) شناخت احوال کلام خداوند از جهت قرآنی بودن آن و نیز از جهت دلالتش بر مطالبی که ظن یا یقین داریم که همانها مراد خداوند متعال است؛ البته به قدر طاققت بشر (همو، ۲/۱).
- ۱۱) علمی که به وسیله آن کتاب خدا که بر پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) نازل شده است، شناخته می شود و معانی آن روشن و احکام آن استخراج می گردد. (زرکشی، ۱۴۰۸ق، ۱۳/۱).
- با تدبیر در تعاریف مذکور، به خوبی معلوم می گردد که کلمه تفسیر در اصطلاح مفسران از معنای اصلی و لغوی آن به معنای دیگری که مخالف آن باشد، برگردانده نشده است. اما خصوصیتی که در این اصطلاح منظور گردیده است، تنها از جهت مورد استعمال آن می باشد. به این معنا که مورد استعمال واژه تفسیر، اعم از بیان مدلول لفظی کلمات بوده، در اصطلاح مفسران در مورد توضیح و کشف مفاهیم الفاظ و مراد آیات قرآن، به کار رفته است. و به همین دلیل است که طبرسی در مقدمه تفسیر خود، در تعریف کلمه تفسیر به ذکر همان معنای لغوی اکتفا نموده و می نویسد: تفسیر، خود عبارت است از کشف نمودن ابهام از لفظ مشکل و گفته شده که "فسر" به معنای کشف نمودن چیز پوشیده است (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ۱۳/۱).

۱-۴-۳- روشها و رویکردها^۵

در مورد کاربرد این اصطلاحات و همین طور معادلهای عربی آن نظیر: منهج، اتجاه و طریقه، رویه واحدی وجود ندارد و بسیار دیده می شود که این اصطلاحات به جای یکدیگر به کار می رود.

۴. Methodology

۵. Propensity